

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Ongelijkheidscompensatie in het vreemdelingenrecht

Rodrigues, P.R.

Citation

Rodrigues, P. R. (2023). Ongelijkheidscompensatie in het vreemdelingenrecht. In . Leiden.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3641856>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3641856>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Prof. mr. Peter R. Rodrigues

Ongelijkheidscompensatie in het vreemdelingenrecht

Universiteit
Leiden

Bij ons leer je de wereld kennen

Ongelijkheidscompensatie in het vreemdelingenrecht

Afscheidsrede uitgesproken door

Prof. mr. Peter R. Rodrigues

bij gelegenheid van zijn emeritaat als hoogleraar op het gebied

Immigratierecht

aan de Universiteit Leiden

op vrijdag 6 oktober 2023

Universiteit
Leiden

Beste collega's, trouwe vrienden, lieve familie en natuurlijk: mevrouw de decaan,

Fijn dat u er allemaal bent!

Ik stel het bijzonder op prijs dat jullie mijn afscheidsrede bijwonen. Het geven van onderwijs is zonder twijfel de allerleukste activiteit op de Universiteit. Dit college is wel heel bijzonder en ik hoop oprecht, dat het niet mijn laatste zal zijn.

Voor deze gelegenheid heb ik een onderwerp gekozen dat ik nog niet eerder heb aangesneden, maar waar wel aandachtspunten uit mijn werk in terugkomen. De titel van mijn presentatie is: Ongelijkheidscompensatie in het vreemdelingenrecht.

Eerst ga ik in op het beginsel ongelijkheidscompensatie. Waar komt het vandaan en wat betekent het?

Daarna bespreek ik de rol die dit beginsel dient te spelen bij de versterking van de waarborgfunctie van het bestuursrecht en de fundamentele heroriëntatie op het asielrecht.

Vervolgens diep ik drie situaties uit waarin die ongelijkheidscompensatie een belangrijke rol speelt. Dat zijn achtereenvolgens: bewijsnood, uitzichtloosheid en rechteloosheid.

Bij *bewijsnood* kan iedereen zich wat voorstellen. Een vreemdeling moet bijvoorbeeld zijn identiteit aantonen, maar beschikt niet over een paspoort of ander identiteitsbewijs.

Uitzichtloosheid betekent dat er op termijn geen vooruitzicht is dat de situatie zich zal verbeteren. Dat is bijvoorbeeld het geval als een vreemdeling in Nederland geen verblijfsrecht krijgt, maar ook niet naar het land van herkomst terug gestuurd kan worden.

Rechteloosheid is de situatie waarin iemand zich bevindt, die niet de mogelijkheid heeft zijn recht te halen. Die onmogelijkheid kan voor vreemdelingen bijvoorbeeld veroorzaakt worden door het ontbreken van een reële mogelijkheid om een procedure te starten. Denk aan de asielzoekers die vorig jaar buiten het asielzoekerscentrum in Ter Apel moesten slapen.

Ik begin met uit te leggen wat ik met ongelijkheidscompensatie bedoel.

1. Ongelijkheidscompensatie

Ongelijkheidscompensatie is een beginsel dat zijn oorsprong heeft in rechtsgebieden waarbij er veelal sprake is van ongelijkwaardige verhoudingen. Een goed voorbeeld daarvan is het arbeidsrecht. De werkgever heeft sociaaleconomisch een sterkere positie dan de werknemer. Daarom heeft de wetgever getracht deze ongelijkheid te compenseren door regels te stellen over ontslaggronden, arbeidsomstandigheden en gelijke behandeling. Hetzelfde geldt voor het consumentenrecht, waar de aanbieder van goederen en diensten een sterkere positie heeft dan de gemiddelde consument. De prijs en voorwaarden worden immers bepaald door de aanbieder. De wetgever heeft hier eveneens compensatie toegepast door misleidende reclame en onredelijk bezwarende voorwaarden te verbieden en het recht van retour toe te kennen bij koop op afstand.¹

Het vreemdelingenrecht geldt als bijzonder deel van het bestuursrecht. Bestuursrecht regelt de rechtsverhouding tussen overheid en burgers. Het beginsel van ongelijkheidscompensatie is afkomstig uit het bestuursrecht en wordt als een van de kenmerken van het administratief procesrecht gezien.² Dit procesrecht dient ter bescherming van de burger tegen onredelijke uitoefening van bevoegdheden door de overheid. Door het bezit van deze bevoegdheden verkeert de overheid in een onevenredig sterke positie ten opzichte van de burger.³ Ongelijkheidscompensatie is bedoeld om burgers in staat te stellen zich tegen deze sterkere wederpartij te verweren.

Het gevoel de zwakkere partij te zijn, wordt goed uitgebeeld door het kuikentje Calimero en zijn eeuwige klacht: 'Zij zijn groot en ik is klein en dat is niet eerlijk'.

Gelukkig kan Calimero de helpende hand worden geboden door ongelijkheidscompensatie. Deze compensatie is zowel mogelijk door middel van juridische als niet-juridische me-

thoden. Voorbeelden van niet-juridische zijn: voorlichting en contesteren. Voorlichting kan de positie van de zwakkere partij versterken. Contesteren is het tegenovergestelde van overhalen. Het betekent dat een persoon of rechtspersoon zijn doel probeert te bereiken door de tegenstander schade toe te brengen of daarmee te dreigen.

Ik hoor sommige van u al denken: schade toebrengen of daarmee dreigen?

In het arbeidsrecht is het een heel geaccepteerd instrument: de werkstaking. Vorig jaar is er in Nederland 33 keer gebruik van gemaakt.⁴ Vooral door werknemers van het openbaar vervoer, heb ik persoonlijk mogen constateren.

In het consumentenrecht zien we deze vorm van ongelijkheidscompensatie wat minder vaak: de consumentenboycot.⁵ Aan zo'n boycot kunnen klimaatoverwegingen of politieke redenen ten grondslag liggen. Zo drinken conservatieve Amerikanen sinds kort geen Bud Light meer. De reden is dat dit biermerk in haar promotie samenwerkt met een transgender die influencer is.⁶ In de omstreden reclame viert deze influencer haar eerste jaar transitie met een gepersonaliseerd blikje Bud Light. Amerika's meest gedronken bier zag de omzet vervolgens met zeker dertig procent dalen.

Maar welke vorm van contesteren hebben vreemdelingen? Inderdaad, de hongerstaking. Maar die is eigenlijk alleen effectief als de vreemdeling onder toezicht van de overheid staat, zoals bij detentie. Bovendien is de inzet van dit middel wel heel heftig. De vreemdeling zet zijn eigen gezondheid en misschien zelfs zijn leven op het spel. Het zegt volgens mij veel over de mate van ongelijkheid waarin de vreemdeling ten opzichte van de overheid verkeert dat hij weinig tot geen machtsmiddelen tot zijn beschikking heeft.

Tot zover de niet-juridische methoden.

De juridische methoden tot compensatie van de ongelijkheid van procespartijen zijn bijvoorbeeld verlichting van de bewijs-

last of het collectief actierecht van belangenorganisaties.⁷ De bewijslast kan minder zwaar worden gemaakt om te voorkomen dat de vreemdeling in bewijsnood komt. Het collectief actierecht biedt belangenorganisaties onder bepaalde voorwaarden de mogelijkheid om op te komen voor vreemdelingen in situaties waarin zij zelf niet bij machte zijn om dat te doen. Ik kom daarop terug bij de bespreking van de procedure van Vluchtelingenwerk over de gebrekkige opvang van asielzoekers door de staat.

Nu eerst aandacht voor de versterking van het bestuursrecht en de heroriëntatie op het asielrecht.

2. Versterking en heroriëntatie

Het bestuursrecht is vanouds mede bedoeld om de burger rechtsbescherming tegen eenzijdig optreden van de overheid te bieden. De Algemene wet bestuursrecht voorziet hierin met ongelijkheidscompensatie, die bedoeld is om de ongelijke rechtsverhouding tussen de burger en de overheid meer in evenwicht te brengen. Al in 1978 werd dit beginsel door Van Galen en Van Maarseveen een *tere plant* genoemd in de tuin van het administratief procesrecht.⁸

Schössels concludeert 25 jaar na Van Galen en Van Maarseveen dat concretisering van de compensatiegedachte nog steeds wordt bemoeilijkt door rechtspolitieke tendensen.⁹

Het blijft een tere plant.

Dat verandert mogelijk doordat de Afdeling bestuursrecht-spraak van de Raad van State naar aanleiding van de Toeslagenaffaire in 2021 een reflectierapport publiceert waarin meer aandacht wordt gevraagd voor ongelijkheidscompensatie door de bestuursrechter, met name in het bewijsrecht.¹⁰

De Toeslagenaffaire¹¹ werkt door in de in februari van dit jaar gestarte consultatie over het Wetsvoorstel ter versterking van de waarborgfunctie van de Algemene wet bestuursrecht.¹² Daarin wordt een nieuwe bepaling voorgesteld waarin staat dat de overheid zich bij het uitoefenen van zijn taak *dienstbaar* opstelt.¹³

De overheid probeert in het wetsvoorstel, door schade en schande wijs geworden, meer uit te gaan van een realistisch mensbeeld en ruimte te bieden voor maatwerk. Het wetsvoorstel zet ongelijkheidscompensatie weer op de kaart en probeert de bewijspositie van de burger te versterken.¹⁴

Het is in dat opzicht teleurstellend dat de Vreemdelingenwet ontbreekt op de lijst van andere wetgeving die voor versterking van de waarborgfunctie in aanmerking komt.

Daarmee zijn we bij het vreemdelingenrecht aangeland. Ook daarover heeft de Afdeling bestuursrechtspraak zich in zijn reflectierapport uitgesproken. De oproep van de Afdeling aan externen tot het signaleren van andere knelpunten dan bij Toeslagen levert veel reacties op. In het rapport staat een selectie van 25 onderwerpen, waarvan de meerderheid – 16 – het vreemdelingenrecht betreft.

Onze hoogste vreemdelingenrechter onthoudt zich echter van een oordeel of bij die onderwerpen daadwerkelijk sprake is van een knellende situatie. Dat wordt aan de bestuursrechter overgelaten als een dergelijke casus in een beroepsprocedure aanhangig wordt gemaakt. De meeste van de aangedragen knelpunten betreffen een onredelijk hoge bewijslast of een te rigide toepassing van de rechtsregel zonder voldoende rekening te houden met de bijzondere omstandigheden van de vreemdeling.

Veel van deze knelpunten worden ook genoemd in de publicatie *Ongehoord onrecht*, die door de beroepsverenigingen van advocaten in het vreemdelingenrecht is uitgebracht.¹⁵ Dat is kort na het rapport over de Toeslagenaffaire. De vreemdelingenadvocaten zien in het vreemdelingenrecht vergelijkbare patronen als bij het optreden door de Belastingdienst in de Toeslagenaffaire. Vrijwel tegelijkertijd publiceren Nijmeegse wetenschappers hun zorgen over het migratierecht onder de titel *Ongezien onrecht*.¹⁶ De belangrijkste door advocatuur en wetenschap gesignaleerde knelpunten zijn:

- 1) een geïnstitutionaliseerd wantrouwen tegenover migranten;
- 2) het gebrek aan menselijke maat; en – in mijn woorden –

3) de rechterlijke macht doet onvoldoende aan ongelijkheidscompensatie.

De toetsing door de rechters is te beperkt en er moet kunnen worden afgeweken in schrijnende situaties. Er is meer ruimte nodig om aan het evenredigheidsbeginsel te kunnen toetsen.

Naast de conclusies van de Afdeling bestuursrechtspraak zijn de genoemde publicaties van advocatuur en wetenschap aanleiding voor de staatssecretaris van Justitie en Veiligheid de menselijke maat in het vreemdelingenrecht te herijken en te bezien of bepaalde regels niet – in ambtelijke termen – onvoorzien hardvochtig uitpakken.¹⁷ In de brief van de staatssecretaris is als belangrijkste richtsnoer te lezen dat er ruimte moet zijn voor de menselijke maat. Maar heel concreet wordt het verder niet.

Dat is anders bij de Afdeling bestuursrechtspraak. In haar persbericht van 19 november 2021, bij het uitkomen van het reflectierapport, staat dat bestuursrechters kritischer moeten zijn op de juistheid en compleetheid van de informatie van overheidsorganen.¹⁸ En als toepassing van een wet te streng uitpakt, moet de bestuursrechter zijn rechterlijk instrumentarium inzetten om te kijken of deze hardheid kan worden weggerukt of beperkt – bijvoorbeeld door gebruik te maken van het evenredigheidsbeginsel.

In de Harderwijkuitspraak van begin 2022 heeft de Afdeling bestuursrechtspraak haar nieuwe evenredigheidstoets voor het eerst toegepast.¹⁹ Die toets is ook opgenomen in het Wetsvoorstel versterking waarborgfunctie Algemene wet bestuursrecht dat onlangs in consultatie is gegaan. Het houdt in dat de nadelige gevolgen van een besluit voor een burger niet onevenredig mogen zijn aan de met het besluit te dienen doelen.²⁰

Inmiddels heeft de Afdeling bestuursrechtspraak deze evenredigheidstoets ook in vreemdelingenzaken toegepast.²¹ Dat is positief nieuws, maar eigenlijk was toepassing van het evenre-

digheidsbeginsel in deze zaak niet nodig omdat de verplichting al volgt uit het internationaal recht, namelijk het verbod minderjarige vreemdelingen te discrimineren vanwege het gedrag of acties van hun ouders of andere familieleden.

Om uit de bestuurlijke asielcrisis te komen, heeft het kabinet Rutte IV zich in augustus 2022 voorgenomen te komen tot een fundamentele heroriëntatie op het huidige asielbeleid en de inrichting van het asielstelsel.²² De opzet van deze fundamentele heroriëntatie is in december 2022 toegelicht.²³ Het gaat om het verbeteren en versterken van legale migratie en parallel daaraan het beperken van irreguliere migratie en het bestrijden van overlast en misbruik. En natuurlijk om het bevorderen van terugkeer bij onrechtmatig verblijf. Voorlopig omvat de heroriëntatie vooral een uitvoerige en brede probleemanalyse in overleg met alle betrokkenen. Gezien het feit dat de meeste knelpunten al in kaart zijn gebracht, lijkt mij dit bepaald geen slagvaardige aanpak.

6

Belangrijk is dat de uitvoeringsorganisaties, zoals IND en DT&V, de menselijke maat in acht nemen en onredelijke uitkomsten vermijden. Ongelijkheidscompensatie betekent ook dat voorkomen moet worden dat geautomatiseerde systemen om fraude en misbruik tegen te gaan, leiden tot discriminatie.

Zoals gezegd bespreek ik drie situaties waarin ongelijkheidscompensatie een belangrijke rol dient te spelen. Allereerst is dat bewijsnood.

3. Bewijsnood

Over bewijsnood staan verschillende duidelijke voorbeelden in het eerder genoemde rapport *Ongehoord onrecht* van de vreemdelingenadvocatuur. Eén wil ik eruit lichten.²⁴

Het gaat om Didar, die vanuit Somalië als asielzoeker naar Nederland is gekomen. Er is een taalanalyse gedaan om te weten waar hij vandaan komt en dat blijkt het noorden van

Somalië te zijn. Zijn documenten zijn echter voor de IND onvoldoende om zijn nationaliteit aan te tonen. Ondertussen is hij vader geworden en heeft zijn kind via de moeder de Nederlandse nationaliteit verkregen. Het is Didar vervolgens gelukt in zijn land van herkomst documenten te verkrijgen om zijn Somalische nationaliteit te staven. Nederland erkent de Somalische autoriteiten echter niet en daarom wijst de IND zijn verzoek tot verblijf bij zijn zoon af, want zijn nationaliteit moet ondubbelzinnig vast staan. Is hier sprake van een onmogelijke bewijslast?

In 2020 publiceert Amnesty International een rapport over bewijsnood.²⁵ Mede op basis van gesprekken met advocaten en vreemdelingen worden de problemen in kaart gebracht. Het beginsel van het voordeel van de twijfel voor asielzoekers is te vinden in het Handboek van de UNHCR²⁶ en wordt erkend door het Europese Hof voor de Rechten van de Mens.²⁷ Amnesty concludeert dat de toepassing ervan in Nederland tekortschiet. Dat vind ik ook als we bijvoorbeeld naar de leeftijdsvaststelling van alleenstaande minderjarige vreemdelingen kijken. Uitgangspunt bij vreemdelingen die stellen minderjarig te zijn, zou moeten zijn dat we hen als zodanig behandelen totdat het tegendeel is bewezen.²⁸ De IND acht nu de leeftijdsregistratie elders in de Europese Unie doorslaggevend en kijkt daarbij mijns inziens onvoldoende naar het belang van het kind, het voordeel van de twijfel en de bijzondere omstandigheden.²⁹ Aanvankelijk conformeerde de rechtspraak zich veelal aan het oordeel van de IND, maar daarin lijkt de laatste tijd een kentering gekomen.³⁰

Het is belangrijk om als het over bewijsnood gaat naar artikel 4 lid 5 van de Kwalificatierichtlijn te kijken.³¹ Hierin staat kort gezegd dat de asielzoeker weliswaar alle relevante informatie moet overleggen – zoals omtrent zijn nationaliteit – maar dat hij, als dat op goede gronden niet mogelijk is, het voordeel van de twijfel moet krijgen. Deze regel is logisch omdat personen die asiel aanvragen vrijwel nooit alles wat ze hebben meegemaakt met bewijs kunnen staven. Veel asielzoekers zijn

bovendien niet in het bezit van een paspoort of identiteitskaart en daar zijn meestal goede redenen voor: de documenten zijn achtergebleven, tijdens de vlucht verloren geraakt of nooit in hun bezit geweest. Dat maakt het werk van de IND niet eenvoudig, maar voorkomen moet worden dat de vreemdeling voorbaat wordt gewantouwd.

Aangezien het kennelijk onduidelijk is hoe het voordeel van de twijfel moet worden toegepast, heeft de staatssecretaris van Justitie en Veiligheid in januari 2022 een Werkinstructie uitgebracht.³² Het betreft de uitleg van artikel 31 lid 6 van de Vreemdelingenwet, waarin de bepaling uit de Kwalificatierichtlijn is overgenomen. Met Geertsema en Smulders ben ik het eens dat deze instructie weinig houvast biedt voor de IND-beslismedewerkers.³³ Als ze er niet uitkomen, kunnen ze naar iemand van de zogenoemde 'Knoop-Doorhak-Teams' gaan. Maar verder biedt de instructie vrijwel geen handreikingen. Beleidsregels dienen beslismedewerkers juist te instrueren hoe het voordeel van de twijfel moet worden toegepast.

Interessant is dat het Hof van Justitie van de Europese Unie zich recent over artikel 4 lid 5 van de Kwalificatierichtlijn heeft uitgesproken. Het Hof legt het Unierecht uit als nationale rechters daarom vragen. Een Ierse rechter heeft prejudiciële vragen gesteld over de uitleg van deze bepaling. Het betreft een Pakistaanse asielzoeker die in Ierland asiel aanvraagt, maar bij het eerste gehoor een valse verklaring aflegt. Hij herstelt zich meteen bij de eerstvolgende mogelijkheid en legt uit waarom hij loog. Mag de aanvraag afgewezen worden? Nee, zegt het Hof van Justitie.³⁴ Een valse verklaring in het oorspronkelijke verzoek om internationale bescherming vormt een relevant element waarmee rekening moet worden gehouden, maar staat er niet aan in de weg dat komt vast te staan dat het relaas van de vreemdeling in grote lijnen als geloofwaardig kan worden beschouwd. Even relevant zijn het feit dat de asielzoeker deze valse verklaring bij de eerste gelegenheid heeft toegelicht en ingetrokken. Daarom dient de vreemdeling het voordeel van de twijfel te krijgen.

Deze lijn meen ik ook terug te zien in recente rechtspraak van de Afdeling bestuursrechtspraak in een nareiszaak waarbij onduidelijkheid is over de nationaliteit van een vrouw. De Afdeling stelt dat moet worden beoordeeld of alle in de nareisprocedure overgelegde documenten de identiteit van deze vreemdeling aannemelijk maken. Vervolgens moet de staatssecretaris beoordelen of de vreemdeling het voordeel van de twijfel verdient. Ten slotte moet hij beoordelen of hij gelet daarop in het kader van de bewijswaarde van de documenten niet langer aan haar tegenwerpt dat zij volgens hem ongeloofwaardige verklaringen heeft afgelegd.³⁵

Hoe is de zaak van Didar uit Somalië afgelopen? Zijn zaak is in 2021 voor de rechter gekomen en die heeft geoordeeld dat hij vanwege de bijzondere omstandigheden kan volstaan met het aannemelijk maken van zijn nationaliteit.³⁶ Het is niet nodig dat die ondubbelzinnig vaststaat. De documenten die Didar heeft overlegd, maken volgens de rechter zijn nationaliteit voldoende aannemelijk. Het is een mooie uitspraak waarin ongelijkheidscompensatie plaatsvindt. Maar Didar is na de uitspraak zijn vrouw en zoontje achterna gereisd naar het Verenigd Koninkrijk. Begrijpelijk, maar jammer, want volgens zijn advocaat heeft hij daar vermoedelijk nog steeds geen verblijfsvergunning.³⁷

De tweede situatie die ik bespreek is uitzichtloosheid.

4. Uitzichtloosheid

Een vreemdeling in bewijsnood kan in een uitzichtloze positie terecht komen.³⁸

Ik neem weer een voorbeeld uit de bundel *Ongehoord onrecht*: de zaak van Kennedy.³⁹ Kennedy is in 2001 met zijn moeder vanuit Kenia naar Nederland gekomen en was toen twee jaar. Twintig jaar later is hij nog steeds in Nederland, maar zonder verblijfsvergunning. Zijn moeder had verschillende nationaliteiten opgegeven en dat wordt haar zoon aangerekend. Dat is in strijd met het Kinderrechtenverdrag dat in artikel 2 lid 2

verbiedt kinderen de dupe te laten worden van het gedrag van hun ouders.⁴⁰ De IND erkent dat hij niet kan worden teruggestuurd omdat hij totaal geen binding heeft met zijn moederland en de taal niet spreekt. Hij kan niet terug en mag niet blijven: Kennedy zijn positie is uitzichtloos. Hij is *in limbo*.

Het komt dus voor dat een migrant geen verblijfsrecht krijgt en niet terug kan naar het thuisland. Dat doet zich ook voor als de vreemdeling staatloos is. Een complicatie in het geval van staatloosheid is dat de vreemdeling moet aantonen dat er geen land in de wereld is die hem of haar als onderdaan erkent.⁴¹ Anders is er geen sprake van staatloosheid. Dat is lastig te bewijzen.

Het heeft lang geduurd, maar sinds 1 oktober 2023 hebben we een procedure ter vaststelling van staatloosheid.⁴² Daarmee zijn echter niet alle problemen opgelost. Indien een vreemdeling geen verblijfsrecht krijgt, is het de bedoeling dat hij terugkeert naar het land van herkomst – het liefst vrijwillig en anders volgt uitzetting. Maar wat te doen als de persoon geen nationaliteit heeft? In sommige gevallen blijkt dat er wel een land is dat de persoon wil opnemen, maar meestal is dat niet zo.

De vaststellingprocedure van staatloosheid biedt geen uitzicht op een verblijfsvergunning. Dat is vreemd. Als er geen mogelijk land van terugkeer is, blijft de vreemdeling dus in limbo. Het is maar afwachten of in die situaties de buitenschuldvergunning een oplossing biedt.⁴³ Zo'n vergunning krijgt een vreemdeling als hij buiten zijn toedoen niet kan vertrekken. In de praktijk worden deze vergunningen slechts mondjesmaat afgegeven.⁴⁴

Het Haagse gerechtshof heeft in 2011 de praktijk verboden dat uitgeprocedeerde ouders met kinderen op straat worden gezet als ze niet kunnen worden uitgezet.⁴⁵ Het zogenoemde klinkeren. Dat zorgt tot de dag van vandaag voor langdurig verblijf van veelal alleenstaande moeders met hun kinderen in gezinslocaties. Deze locaties zijn echter niet geschikt voor langdurig verblijf en zeker niet voor kinderen.⁴⁶ De Inspectie voor

het Onderwijs heeft hier in februari 2023 op gewezen.⁴⁷ Uit het onderzoek van de Inspectie blijkt dat veiligheid en onderwijs voor kinderen en jongeren niet vanzelfsprekend zijn. Dit komt doordat ze vaak meer dan drie jaar in gezinslocaties verblijven, veel moeten verhuizen en de gezinslocaties voor een structureel gevoel van onveiligheid zorgen.

Voor volwassenen zonder kinderen geldt dat opvang nadat zij uitgeprocedeed zijn alleen mogelijk is als wordt meegewerkt aan vertrek. Die opvang vindt plaats in de Landelijke Vreemdelingenvoorzieningen. De gemeenten vinden het belangrijk deze vreemdelingen ongeacht die bereidheid tot vertrek opvang te bieden en zo de problemen voor beide partijen te beperken. Soms gaan de vreemdelingen terug, soms krijgen ze toch nog een verblijfsrecht en soms lukt geen van beide.⁴⁸

Mij gaat het om de groep die geen zicht heeft op een verblijfsrecht, maar ook geen zicht op terugkeer naar een land van herkomst. Zij mogen niet werken, als volwassene geen opleiding volgen en zijn uitgesloten van de sociale voorzieningen.⁴⁹ De vrees van de Nederlandse regering om een verkeerd signaal af te geven – aan de vreemdeling dan wel aan de kiezer – lijkt hierbij een belangrijke rol te spelen.⁵⁰ Indien de overheid niet in staat is om deze vreemdelingen uit te zetten en de vreemdeling niets valt te verwijten, dan kan hem niet het zicht op een menswaardig bestaan worden onthouden.⁵¹ Dat leidt ik af uit het recht op menselijke waardigheid dat is vastgelegd in artikel 1 van het Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie. Volgens mij betekent dat de overheid gehouden is binnen een redelijke termijn – ik denk aan maximaal drie jaar – over te gaan tot enige vorm van verblijfsrecht: van gedogen – zoals in Duitsland⁵² – tot een tijdelijk recht.

Ook op basis van het recht op privéleven dient er meer dan op dit moment te worden voorzien in ongelijkheidscompensatie. Dit baseer ik op de uitspraken van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens dat verdragstaten staatloze personen niet ongelimiteerd in limbo mogen laten. Zo beslist het Hof in de

zaak van Hoti tegen Kroatië dat het recht op een privéleven wordt geschonden als geen verblijfsrecht wordt toegekend aan een staatloze man die op zijn zeventiende naar Kroatië ging en daar inmiddels veertig jaar woont.⁵³ Excessief formalisme heeft hier disproportionele gevolgen voor zijn sociale identiteit. De evenredigheidstoets schiet de vreemdeling te hulp en hij heeft, in de woorden van het Hof, recht op een stabiel verblijfsrecht.

Hoe is het nu met Kennedy? Zijn zaak is uiteindelijk weer voor de rechter gekomen en de Afdeling bestuursrechtspraak heeft in zijn zaak voor het eerst in het vreemdelingenrecht de vernieuwde evenredigheidstoets toegepast.⁵⁴ De aantasting van fundamentele rechten van het kind staan hier op het spel. In de zaak van Kennedy gaat het om het discriminatieverbod van artikel 2 van het Kinderrechtenverdrag, aangezien het handelen van zijn moeder aan de toen nog minderjarige Kennedy is toegerekend. Dat maakt dat de evenredigheid indringender moet worden getoetst. De Afdeling stelt Kennedy op grond van die toets in het gelijk.

Mijn kanttekening bij deze uitspraak is dat de Afdeling nalaat direct aan het rechtsreeks werkende discriminatieverbod uit het Kinderrechtenverdrag te toetsen.⁵⁵ Minderjarigen mogen immers niet worden achtergesteld vanwege het gedrag van hun ouders. Toepassing van het evenredigheidsbeginsel is dan niet meer nodig.

Kennedy heeft lang moeten wachten, maar na ruim twintig jaar heeft hij nu een verblijfsvergunning.⁵⁶

We gaan over naar situaties die leiden tot rechteloosheid.

5. Rechteloosheid

Een voorbeeld van rechteloosheid is eveneens te vinden in de bundel *Ongehoord onrecht*.

Aster is al jaren bezig om haar vier minderjarige dochters, Lulu, Yudith, Meron en Rosa na te laten reizen. Haar dochters verblijven zonder begeleiding in Soedan. Het verzoek tot gezinshereniging wordt afgewezen omdat vader niet beschikbaar

is voor een DNA-test en omdat geen bewijsnood wordt aangenomen voor het overleggen van identificerende documenten. De rechter is het met die afwijzing eens. Aster laat daarop zelf DNA-onderzoek doen om de procedure te versnellen. De vader van de meisjes heeft wel toestemming gegeven voor DNA-onderzoek, maar is zelf niet in staat aan het onderzoek mee te werken omdat hij in Eritrea in militaire dienst zit. De IND wijst deze nieuwe aanvraag ook af. Aster haar positie voelt als rechteloos.

Rechteloosheid is eveneens de situatie van vreemdelingen die vorig jaar buiten het asielzoekerscentrum van Ter Apel moesten slapen. Ze hadden recht op opvang, maar kregen die niet en het ontbrak aan middelen om dit af te dwingen. In dit geval gaat het om meer mensen die tegen hetzelfde probleem aanlopen. Welk rechtsmiddel hebben zij tot hun beschikking?

Als veel vreemdelingen op een vergelijkbare manier in de knel zitten, kan het middel van de collectieve actie uitkomst bieden. Bij een collectieve actie begint een belangenorganisatie een civiele rechtszaak ten behoeve van de gelijksoortige belangen van verschillende personen.⁵⁷ Dat kan ook ter bescherming van een algemeen belang, zoals het milieu. Een voorbeeld daarvan is de zaak van Urgenda.⁵⁸

Zo kan recht worden gedaan in situaties waarin vreemdelingen niet zelf naar de rechter gaan. De belangenorganisatie is daarnaast bekend met het procederen en staat financieel steviger in haar schoenen. Bovendien wordt op deze wijze het onrecht dat velen ervaren in één procedure aan de orde gesteld.⁵⁹ Dat is een proceseconomisch voordeel. De belangrijkste winst vind ik de ongelijkheidscompensatie die ermee wordt bereikt. Ongelijkwaardige procespartijen worden gelijkwaardiger door de interventie van een belangenorganisatie.⁶⁰

De situatie dat asielzoekers vorig jaar buiten het asielzoekerscentrum van Ter Apel moesten slapen, is voor Vluchtelingenwerk mede aanleiding om een collectieve actie tegen de Nederlandse staat en het Centraal Orgaan opvang asielzoekers

in te stellen. Deze procedure is in hoger beroep door het Hof Den Haag beslist.⁶¹ Vluchtelingenwerk heeft van het Hof op alle punten gelijk gekregen, maar de staat kan niet worden verplicht de problemen op korte termijn op te lossen. In de woorden van het Hof: 'Niemand is tot het onmogelijke gehouden.' Ter rechtvaardiging van deze opvatting verwijst het Hof naar een uitspraak uit 1976 over een zakelijk geschil.⁶² Dat lijkt mij ten onrechte. De daadkracht van de staat wordt door het Hof onderschat en zijn positie wordt ten onrechte gelijkgesteld aan die van private rechtspersonen.⁶³ De staat kan soms meer dan gedacht, zo blijkt wel bij de opvang van Oekraïners. Het feit dat de vorderingen voor het overige zijn toegewezen is een belangrijke terechtwijzing van de staat en een urgent signaal voor de politiek.

De collectieve actie heeft zeker meerwaarde. Dit blijkt eveneens uit de procedure tegen de Koninklijke Marechaussee over etnisch profileren. Dat is het onderscheid maken bij controle op basis van huidskleur. De zaak tegen de staat is aangespannen door Amnesty International, Control Alt Delete, het Nederlands Juristencomité voor de Mensenrechten, Radar Rotterdam en twee individuele eisers. Ook daar is een procedure in twee instanties nodig en oordeelt het Hof Den Haag in hoger beroep dat selectie op huidskleur bij vreemdelingencontrole verboden is.⁶⁴ De uitspraak heeft niet alleen betekenis voor de Koninklijke Marechaussee, maar ook voor controles door de politie.⁶⁵

Ik noemde het collectief actierecht een urgent signaal voor de politiek. Dat wordt door sommige politieke partijen op geheel eigen wijze uitgelegd. Zo dienen SGP, BBB en JA21 op 21 februari 2023 een motie in tot het beperken van het collectief actierecht door het stellen van nadere eisen aan de representativiteit van belangenorganisaties. Met steun van VVD en CDA wordt de motie aangenomen en dan is het even spannend. In reactie op de motie benadrukt de minister voor Rechtsbescherming dat de toegang tot de rechter een groot goed is.⁶⁶ Er worden reeds strenge eisen aan de ontvankelijkheid van belangenorganisaties gesteld en daarom ziet hij geen reden voor

een aanscherping. Dat lijkt mij terecht. Om met Rowie Stolk te spreken: stemloze, kwetsbare en impopulaire belangen moeten op effectieve rechtsbescherming kunnen blijven rekenen.⁶⁷

Hoe is de gezinshereniging van Aster met haar dochters afgelopen?

Uiteindelijk heeft de rechtbank in juni 2021 het beroep van moeder gegrond verklaard.⁶⁸ Daarop heeft er eerst nog een gehoor met de twee oudste dochters plaatsgevonden op de ambassade in Soedan. Pas na zes jaar zijn moeder en dochters herenigd. Maar uiteindelijk is er ongelijkheidscompensatie. Het gaat nu goed met het gezin in Nederland.⁶⁹

6. Afronding

Ik ga afronden.

De meeste besluiten van de IND zijn weloverwogen en geven geen aanleiding tot kritiek. Maar in de lastige zaken wordt door beslismedewerkers vaak onvoldoende speelruimte ervaren. Het worden door de IND buikpijnzaken genoemd.⁷⁰ In die gevallen moeten we ons realiseren dat het recht er is om ons te dienen en dat wij er niet zijn om het recht te dienen. Het vreemdelingenrecht kan eigenlijk niet zonder een ontsnapingsventiel zoals een hardheidsclausule of een evenredigheidsstoets.

De terechte vraag is opgeworpen of maatwerk door de IND en rechters niet leidt tot rechtsonzekerheid, rechtsongelijkheid en willekeur.⁷¹ Dat lijkt mij niet. De keuze is immers niet tussen maatwerk of confectie. Het is genuanceerder. Confectie is het uitgangspunt en maatwerk komt alleen kijken als het nodig is.

Ongelijkheidscompensatie kan *bewijsnood* van vreemdelingen voorkomen. Dat betekent niet dat de IND alles maar voor zoete koek moet slikken, maar wel dat de vreemdeling het voordeel van de twijfel moet krijgen wanneer het redelijkerwijs niet mogelijk is om bewijs te leveren.

Indien uitzetting definitief niet mogelijk is, dient de onrechtmatig verblijvende vreemdeling enige vorm van verblijfsrecht te krijgen. Anders dreigt immers *uitzichtsloosheid* en in limbo. Voor de vraag wanneer het definitief niet mogelijk is, geldt dat de vreemdeling moet hebben meegewerkt en dat de overheid een redelijke termijn voor uitzetting krijgt. Om uitzichtsloosheid te voorkomen mag die termijn wat mij betreft niet langer duren dan drie jaar.

Sommige vormen van onrecht worden door individuele vreemdelingen niet aan de kaak gesteld, maar hebben een structureel karakter. Er dreigt dan *rechteloosheid* voor velen. Het collectief actierecht biedt daartegen bescherming. Ik bepleit dat belangenorganisaties dit instrument waar nodig inzetten, omdat het een belangrijke vorm van compensatie is voor de ongelijke rechtspositie van vreemdelingen.

Ongelijkheidscompensatie is geen politieke opvatting, maar een rechtsbeginsel dat in het bestuursrecht is verankerd. In het belang van de Didars, Kennedys en Asters in onze wereld moeten wij zorgen dat deze tere plant haar wortels stevig kan aarden en haar heilzame werk voor een eerlijk administratief proces kan verwezenlijken.

Moge het uitgroeien tot de stam van een boom!

Ik heb gezegd.

Noten

1. E.H. Hondius, 'De rechtspositie van de consument naar nieuw burgerlijk recht', *Tijdschrift voor Consumentenrecht* 1991, nr. 5, p. 324-338.
2. A.G. van Galen & H.Th.J.F. van Maarseveen, *Beginselen van administratief procesrecht*, Geschriften van de Vereniging voor Administratief recht LXXXII, Alphen aan de Rijn, 1978, p. 35.
3. T. Hoogeboom, 'Macht, sociaal recht en rechterlijke legitimatie', *Sociaal Recht* 1989, nr. 2, p. 42.
4. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2023/18/meer-stakingen-in-2022-maar-minder-stakers>.
5. P.R. Rodrigues, 'De consumentenboycot', *Tijdschrift voor Sociaal Recht* 1990, nr. 11, p. 308-313.
6. <https://www.nu.nl/economie/6275056/bierbrouwer-ab-inbev-maakt-winst-ondanks-amerikaanse-boycot.html>.
7. Zie P.R. Rodrigues, *Anders niets? Discriminatie naar ras en nationaliteit bij consumententransacties*, Lelystad: Vermande 1997, hoofdstuk 7 Ongelijkheidscompensatie, p. 191-227.
8. Zie A.G. van Galen & H.Th.J.F. van Maarseveen genoemd in noot 2.
9. R.J.N. Schössels, 'Ongelijkheidscompensatie in het bestuursprocesrecht mythe of vergeten rechtsbeginsel?' *De Rechter bewaakt: over toezicht en rechters*, Serie Rechtspleging KUN, Deventer: Kluwer 2003, p. 139-164.
10. *Lessen uit de kinderopvangzaken*, Reflectierapport van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State, november 2021, p. 26 en 61.
11. *Ongekend onrecht*, Verslag - Parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag, 17 december 2020.
12. <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2023D01832&did=2023D01832>.
13. Art. 2:4a Awb.
14. MvT p. 1, 3, 19 en 20.
15. Namens de Specialistenvereniging Migratierecht Advocaten (SVMA) en Vereniging Asieladvocaten en Juristen Nederland (VAJN) werd het rapport op 12 april 2021 aan de Tweede Kamer en de Afdeling bestuursrechtspraak aangeboden.
16. Karen Geertsema, Kees Groenendijk, Carolus Grütters, Paul Minderhoud, Ellen Nissen, Tineke Strik, Ashley Terlouw & Karin Zwaan, 'Ongezien onrecht in het vreemdelingenrecht', *Nederlands Juristenblad* 2021, afl. 14, p. 1046-1053.
17. *Kamerstukken II* 2021/22, 19 637, nr. 2947. Brief van 25 juli 2022.
18. <https://www.raadvanstate.nl/@127602/uitkomst-reflectieprogramma/>
19. ABRvS 2 februari 2022, ECLI:NL:RVS:2022:285, AB 2022/120 m.nt. M. van Zanten.
20. Zie bijlage 3 bij het wetsvoorstel en de vindplaats daarvan staat in noot 12.
21. ABRvS 17 augustus 2022, ECLI:NL:RVS:2022:2290.
22. *Kamerstukken II* 2022/2023, 19637, nr. 2992. Brief van 26 augustus 2022.
23. *Kamerstukken II* 2022/2023, 19637, nr. 3053. Brief van 23 december 2022.
24. Casus 43.
25. *Bewijsnood, Wanneer nationaliteit en identiteit ongelooftwaardig worden bevonden*, Amsterdam: Amnesty International, november 2020
26. Handboek UNHCR, par. 196.
27. EHRM 23 augustus 2016, nr. 59116/12 (*J.K. e.a. t. Zweden*), par. 93.
28. Zie ook het rapport van Vluchtelingenwerk Nederland, *Wegkijken en vooruitschuiven, Achtergrondinformatie en aanvullende punten*, Amsterdam: 2023, p. 22.
29. Zie WI 2023/6 (Leeftijdsbepaling), M.A.K. Klaassen en G. Lourens, 'Gestelde alleenstaande minderjarige vreemdelingen en de (automatische) erkenning van leeftijdsvaststelling in een andere lidstaat', *Journaal Vreemdelingenrecht* 2018, nr. 3, p. 45-53 en casus 36 uit *Ongehoord onrecht*.

30. Zie ABRvS 26 april 2023, 202207368/V1, ECLI:NL:RVS:2023:1654 en M.C.P. Alting von Geusau, Uitspraak Uitgelicht, 'VN-Kinderrechtencomité veroordeelt Franse leeftijdsbepaling – en na 2024 de Nederlandse?' *Asiel&Migrantenrecht* 2023, nr. 5, p. 239-248.
31. Richtlijn 2011/95/EU van 13 december 2011 inzake normen voor de erkenning van onderdanen van derde landen of staatlozen als personen die internationale bescherming genieten, voor een uniforme status voor vluchtelingen of voor personen die in aanmerking komen voor subsidiaire bescherming.
32. WI 2022/1 (Werkwijze nader onderzoek).
33. Karen Geertsema en Stijn Smulders, 'De integrale geloofwaardigheidsbeoordeling opnieuw gewogen', jubileumaflevering 25 jaar JV, *Jurisprudentie Vreemdelingenrecht* 2022, p. 34-35.
34. EU-Hof 29 juni 2023, C-756/21 (*International Protection Appeals Tribunal* e.a.).
35. ABRvS 21 februari 2023, 202106709/1/V1, ECLI:NL:RVS:2023:673.
36. Rb Den Haag, zp 's-Hertogenbosch 21 mei 2021, AWB20/4917.
37. Met dank aan advocaat Marloes van Zantvoort voor de toelichting en de uitspraak.
38. Zie ook Akke de Hoog en Chela Lemmens, 'Bewijsdrempel voor ongedocumenteerden in medische zaken te hoog', *Asiel&Migrantenrecht* 2022/4, p. 188-193.
39. Casus 48.
40. Zie Mark Klaassen en Peter Rodrigues, 'Tussen gebruik en misbruik van migratierecht: verblijfsrecht op basis van een kind', in: *De invloed van 30 jaar Kinderrechtenverdrag in Nederland, Perspectieven voor de rechtspraktijk*, Mariëlle Bruning, Katrien Klep & Lies Punselie, Wolters Kluwer: Deventer 2020, p. 145-156.
41. Artikel 1 lid 1 Verdrag betreffende de Status van Staatlozen (1954).
42. *Staatsblad* 2023, 230 Wet van 7 juni 2023, houdende regels met betrekking tot de vaststelling van staatloosheid (Wet vaststellingsprocedure staatloosheid) en *Staatsblad* 2023, 259 Besluit van 10 juli 2023 tot vaststelling van het tijdstip van inwerkingtreding van de Wet vaststellingsprocedure staatloosheid.
43. WBV 2020/21, *Staatscourant* 1 oktober 2020, 48461.
44. Rob van Oene, 'Buitenschuldbeleid schiet nog altijd tekort', *Asiel&Migrantenrecht* 2023/2, p. 63-70.
45. Gerechtshof 's-Gravenhage 11 januari 2011, ECLI:NL:GHSGR:2011:BO9924, *Rechtspraak Vreemdelingenrecht* 2011-92 m.nt. L. Slingenberg en J.Werner.
46. P.R. Rodrigues en S.I. Spronck-Van der Meer, 'Gezinslocaties en het recht op gezondheid van minderjarige vreemdelingen', *Asiel&Migrantenrecht* 2012, nr. 10, p. 536-542.
47. *Veiligheid op gezinslocaties in beeld*, rapport Inspectie voor het Onderwijs van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Den Haag: februari 2023.
48. *Eindevaluatie Landelijke Vreemdelingenvoorzieningen*, Amsterdam: Regioplan, 19 oktober 2022, p. 52-55.
49. De gevolgen van de Koppelingswet (1998) ex artikel 10 Vreemdelingenwet.
50. Eerder bepleitte ik een zorgplicht van de overheid, P.R. Rodrigues, *Zorgen voor uitgeprocedeerde vreemdelingen* (Thorbeckecollege), Mechelen: Wolter Kluwer 2016.
51. Artikel 1 Grondrechten Handvest van de Europese Unie en zie Kees Groenendijk en Paul Minderhoud, 'Unierecht en uitgeprocedeerden', *Asiel&Migrantenrecht* 2015/4, p. 178.
52. De zogenoemde 'Duldung' en zie hierover het antwoord van staatssecretaris Van der Burg op kamervragen, *Aanhangsel Handelingen II* 2022/23, 1399.
53. EHRM 26 April 2018, nr. 63311/14 (*Hoti t. Croatië*) en zie ook EHRM 12 mei 2020, nr. 42321/15 (*Sudita Keita t. Hongarije*). Sudita Keitha verbleef 15 jaar in onzekerheid.

54. Zie noot 21.
55. Zie de noot van M.A.K. Klaassen en P.R. Rodrigues bij ABRvS 17 augustus 2022, ECLI:NL:RVS:2022:2290, AB 2022/362.
56. Met dank aan Anoushka Gehring, destijds zijn begeleider vanuit Vluchtelingen in de knel, voor de toelichting en de uitspraak.
57. Artikel 305a Boek 3 Burgerlijk Wetboek.
58. HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006 (*Urgenda*).
59. Zie het standaardwerk van C.A. Groenendijk, *Bundeling van belangen bij de burgerlijke rechter*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1981.
60. Zie P.R. Rodrigues, 'De kortgedingrechter in het vreemdelingenrecht', in: *De burgerlijke rechter in het publiekrecht* (red. Schössels e.a.) Deventer: Wolters Kluwer 2015, 412-417.
61. Gerechtshof Den Haag 20 december 2022, ECLI:NL:GHDHA:2022:2429, AB 2023/75 m.nt. P.R. Rodrigues
62. HR 21 mei 1976, nr. 11017, ECLI:NL:PHR:1076:AC5738 (*Oosterhuis/Unigro*).
63. Zie mijn noot genoemd in 61.
64. Gerechtshof Den Haag 14 februari 2023, ECLI:NL:GHDHA:2023:173 en zie de noot van P.R. Rodrigues, 'Onderscheid naar ras bij Mobiel Toezicht Veiligheid verboden', *Crimmigrație & Recht* 2023, nr. 1, p. 50-55.
65. Ashley Terlouw en Carolus Grütters, 'We staan er gekleurd op', *Nederlands Juristenblad* 2023, afl. 11, p. 851-853.
66. *Kamerstukken II* 2022/23, 36 169, nr. 39.
67. Rowie Stolk, 'De algemeen belangactie in strijd met het algemeen belang?' *Nederlands Juristenblad* 2023, afl. 14, p. 1064-1071.
68. Rb Den Haag, zp Arnhem 15 juni 2021, AWB21/1295.
69. Met dank aan advocaat Shanna Rebergen voor de toelichting en de uitspraak.
70. *VreemdelingenVisie* 34 april 2022.
71. Eline Linthorst en Lieke Oldenhof, 'Maatwerk aan de keukentafel: van 'hoera' begrip tot betwiste norm', *Nederlands Tijdschrift voor Bestuursrecht* 2020/209, afl. 8, p. 511-521.

PROF. MR. PETER R. RODRIGUES

01-10-1985	juridisch onderzoeker bij het Molengraaff Instituut voor Privaatrecht, Universiteit Utrecht.	01-11-1997	postdoc deeltijd onderzoeker bij het Nederlands Instituut voor Sociaal en Economisch Recht (NISER), Universiteit Utrecht.
01-06-1988	juridisch medewerker bij het Instituut voor Consumentenonderzoek (SWOKA) in Den Haag.	00-9-2000	stafjurist bij de Anne Frank Stichting in Amsterdam. Aandachtsgebieden zijn onder meer discriminatie naar ras en nationaliteit en het monitoronderzoek Racisme en Extremisme.
01-03-1991	stafjurist bij het Landelijk Bureau Racismebestrijding (LBR) in Utrecht.	00-05-2001	hoofd van de afdeling Onderzoek & Documentatie van de Anne Frank Stichting.
01-04-1993	deeltijdaanstelling voor proefschriftonderzoek aan het Molengraaff Instituut voor Privaatrecht, Universiteit Utrecht.	01-09-2009	bijzonder hoogleraar Immigratierecht aan de Universiteit Leiden. Aandachtgebieden zijn onder meer kind & migratie, staatloosheid en uitgeprocedeerden.
01-02-1995	benoeming als Commissielid van de Commissie Gelijke Behandeling (Utrecht).	28-04-2014	gewoon hoogleraar Immigratierecht aan de Universiteit Leiden.
10-09-1997	gepromoveerd aan de Universiteit Utrecht op het onderzoek: <i>Anders niets? Discriminatie naar ras en nationaliteit bij consumententransacties</i> . Promotoren zijn prof. mr. E.H. Hondius (Utrecht) en prof. mr. C.A. Groenendijk (Nijmegen).	21-09-2023	benoeming als plaatsvervangend Collegelid van het College voor de Rechten van de Mens, Utrecht.
		19-10-2023	Emeritaat.

Universiteit
Leiden